

chom, a rycerstwo nie miało wpływu na obsadę stanowisk sędziowskich (s. 108). Przed jaki sąd pozywano więc księcia? Szkoda że autorka nie rozwinęła, w kontekście rozważań nad formami sprawowania władzy na Mazowszu, akapitu poświęconego reformom ustrojowym Siemowita III; akapit ten znalazł się w opisie politycznych dziejów jego panowania w rozdziale pierwszym (s. 36–37). Podobnie rzecz się ma z wieloma rozproszonymi w tym rozdziale wzmiankami na temat mechanizmów sprawowania władzy.

W mojej ocenie podstawową wadą recenzowanej książki jest brak koncepcji. Spisy urzędników są bez wątpienia najcenniejszym jej fragmentem. Dzieje polityczne, omówione w rozdziale pierwszym, przydatne są przede wszystkim jako przegląd najnowszego stanu badań, jest to jednak powtarzanie już opublikowanego i dostępnego tekstu. Najbardziej rozczarowuje drugi rozdział. Jest straconą szansą na napisanie syntetycznego studium poświęconego ustrojowym przemianom Mazowsza w późnym średniowieczu, w którym autorka miała szansę na pełne przedstawienie dorobku literatury przedmiotu, w tym licznych przecież własnych studiów źródłowych nad tymi zagadnieniami. W całości książka robi wrażenie zlepkę trzech zupełnie różnych tekstów, wydanych w wspólnie jakby przez przypadek.

Andrzej Marzec
Uniwersytet Jagielloński
Instytut Historii

Małgorzata B o r k o w s k a OSB, *Zakony żeńskie w Polsce w epoce nowożytnej*, Dzieje chrześcijaństwa Polski i Rzeczypospolitej Obojga Narodów, red. Jerzy K ł o c z o w s k i, t. VIII, Wydawnictwo KUL, Lublin 2010, s. 440.

Omawiana praca ukazała się w ramach serii, która w zamierzeniu jej redaktora, Jerzego K ł o c z o w s k i e g o, ma składać się z kilkunastu tomów syntez. Całość ma dać obraz struktur kościelnych i zachodzących w nich przemian na tle obrazu życia społecznego.

Książka, która w znacznej części stanowi wynik badań własnych autorki, według przedstawionych założeń ma być syntezą aktualnego stanu badań nad żeńskim ruchem zakonnym na ziemiach polskich w okresie nowożytnym. Ma też wskazać na istniejące luki i określić główne kierunki dalszych prac (s. 9). Autorka przyjęła zasadę, że kwestie omówione już w literaturze przedmiotu przedstawione zostały w sposób syntetyczny, natomiast zagadnienia prezentowane po raz pierwszy w tej publikacji zaopatrzone w pełny aparat naukowy. Do minimum ograniczono informacje dotyczące historii architektury i sztuki, a zwłaszcza ekonomicznej strony funkcjonowania poszczególnych zakonów i klasztorów (s. 12).

Publikacja składa się z dwóch części. Pierwsza obejmuje syntezę życia żeńskich wspólnot zakonnych w okresie nowożytnym, w granicach obejmujących ówczesną Rzeczpospolitą i Śląsk (s. 13–285); druga to leksykon polskich klasztorów żeńskich obrządku łacińskiego (s. 287–376). Część pierwsza podzielona została na cztery rozdziały.

Rozdział I („Zakonnice jako grupa ludzka”, s. 13–85) zawiera omówienie pochodzenia stanowego sióstr i procesu ich rekrutacji. Rozdział II („Wspólnota i zakon”, s. 87–132) dotyczy liczebności, struktury wspólnot i fundowania nowych klasztorów. Rozdział III („Prawo i jego reforma, s. 133–228) prezentuje prawodawstwo, reguły i konstytucje zakonne. Natomiast rozdział IV („Życie i jego aspekty”, s. 229–282) został poświęcony zagadnieniu duchowości, życia codziennego oraz intelektualnego sióstr. Wszystkie rozdziały mają charakter rzeczowy, a prezentowany w nich wykład przedstawiono w układzie chronologicznym. Część pierwszą kończy podsumowanie zatytułowane „Koniec epoki” (s. 283–285). Przyjęta konstrukcja pracy nie budzi zastrzeżeń.

Szerokość ujęcia, złożoność opisywanego zjawiska i nagromadzenie faktów nie pozwalają na odniesienie się do wszystkich prezentowanych poglądów i wysuwanych wniosków. W związku z tym prześledzmy jedynie główne linie, którymi prowadzi nas autorka. W nowożytnych dziejach żeńskiego ruchu zakonnego niewątpliwym przełomem była reforma klasztorów spowodowana przez Sobór Trydencki (s. 29). Zreformowane, dawne klasztory i nowo powołane zgromadzenia prowadziły swą działalność w zmieniającym się otoczeniu społecznym, a kolejną ważną cezurę w ich dziejach stanowił okres wojen szwedzkich (s. 81, 103). W warunkach polskich zgromadzenia żeńskie funkcjonowały w środowisku, którego postawa wobec życia zakonnego podlegała ewolucji od wyraźnej niechęci w XVI w. (s. 15) do akceptacji na początku następnego stulecia. Przemiana ta dokonać się miała pod wpływem przykładu rekrutacji panien z rodzin magnackich (s. 32). Motywy wstępowania do klasztorów wprawdzie zawsze należy rozpatrywać indywidualnie, jednak patrząc na zjawisko ogólnie widzimy proces nasilenia powołań w latach 1580–1630 (s. 25), szczególnie na początku XVII w. (s. 47). Ważnym stwierdzeniem jest uwaga, że wzrost liczby kandydatek do zakonów nałożył się na reformę i zastrzeżenie form życia (reguły, obserwancji i klauzury) (s. 28). Epoka nowożytna, reformacja, wreszcie reforma zakonów nakazana przez sobór przyniosły też zmiany narodowościowe w klasztorach. Na przykład w Prusach Królewskich miejsce niemieckich mieszczek zajęły polskie szlachcianki (s. 26). Wyraźny jest wzrost liczby zakonnicek, obserwowany na przykładzie benedyktynek chełmińskich w latach dziewięćdziesiątych XVI w. (s. 54).

W omawianej pracy precyzyjnie przedstawiona została złożoność procesu rekrutacji, od analizy zaplecza rekrutacyjnego (s. 38), poprzez pochodzenie stanowe kandydatek (s. 52), aż po niezwykle skomplikowane badawczo zagadnienie powołania zakonnego (s. 64–65), w którym czasem obok motywów wewnętrznych (s. 67) obecne były też powody niereligijne: szukanie zabezpieczenia społecznego, awans, opieka na starość, wreszcie namowa, którą uznawano jednak za czynnik dyskwalifikujący (s. 70).

Ważne uwagi autorka sformułowała odnośnie do funkcjonowania zakonów w rozdziale „Wspólnota i zakon”. Według niej obraz rekrutacji do zakonów zmniejszałcają okresy wojen, jednak można przyjąć, że liczebność zgromadzeń zakonnych podlegała stałym wahaniom, a ich amplituda sięga zwykle połowy liczebności zgromadzenia (s. 92). Dla uzasadnienia tej tezy autorka przytacza szeroki materiał analityczny (tabele na s. 91, 96–98, wykresy na s. 92–95). Ważne jest stwierdzenie, że na wspólnotę klasztoru należy patrzeć przez jej wewnętrzne zróżnicowanie. W tym kontekście istotne miejsce zajmuje problem obecności w poszczególnych zgromadzeniach dużej liczby konwerek

(s. 101). O aktywności i stanie poszczególnych zgromadzeń w pewnym stopniu świadczą aktywność w powoływaniu nowych domów. W tym procesie widoczna była przewaga zgromadzeń starych, od dawna osiadłych i znacznie mniejsza zakonów nowo przybyłych i prowadzących życie czynne (katarzynki, mariawitki, prezentki, s. 119). Zwraca uwagę znikoma aktywność i prawie zupełny brak nowych fundacji klasztorów w Prusach Królewskich; jedynie w pewnym stopniu rekompensowały to zjawisko klasztory katarzynek zakładane na Warmii (s. 120). Uwagi te uzupełniają przykłady obrazujące zawilości samego procesu fundacji klasztornych (s. 123–124). Oddzielnie omówiono działalność i aktywność wspólnot niezakonnych (s. 129).

Sobór Trydencki dokonał zasadniczej zmiany w wielu aspektach życia Kościoła, sprecyzował i ujął w reguły prawne także życie zakonne. Pod jego wpływem nastąpił proces reformy, który objął także klasztory żeńskie. Polegała ona na nawrocie do pierwotnej reguły i takiego jej zinterpretowania, aby była zgodna z nowym prawem dotyczącym zakonów (s. 29). Powrót do pierwotnych wzorców i afirmacja narosłej z czasem tradycji niosły jednak ze sobą wiele zagrożeń (s. 72). Postanowienia Soboru Trydenckiego dotyczące zgromadzeń żeńskich szły w kierunku oparcia całego prawodawstwa na idei przestrzegania ślubów, jako podstawie życia zakonnego (s. 135–136). Szczegółowo zaprezentowane przez autorkę okoliczności ustanawiania reguły zakonnej w kolejnych zgromadzeniach wskazują jednak na wiele cech indywidualnych i złożoność tego procesu, widoczną dobrze na przykładzie benedyktynek (s. 139–166). Reguła powstawała w drodze uaktualnienia dawnych przepisów i dodania własnych ustaw szczegółowych (benedyktyнки), powstania zupełnie nowej reguły (dominikanki tercjarki s. 175–185), bądź powielenia dawnych przepisów wzbogaconych o komentarz (dominikanki mniszki s. 202–204). Potrydencki kult prawa żywy był zazwyczaj do połowy XVII w., by później ustąpić temu, co zwiemy dziś barokową kulturą i pobożnością (s. 85, s. 228).

Ważne uwagi i konstatacje zawiera również rozdział „Życie i jego aspekty”, w którym autorka daje obraz cyklu życia codziennego klasztoru i wskazuje na jego ekonomiczne uwarunkowania (s. 241–249), choć zgodnie z wstępną deklaracją nie prezentuje tego zjawiska w szerszym kontekście poszczególnych zgromadzeń i przemian, jakim podlegało w całej opisywanej epoce. Dopelnienie tego rozdziału stanowią informacje na temat szkół klasztornych dla dziewcząt, bibliotek, twórczości pisarskiej zakonnic, teatru klasztornego i działalności artystycznej (s. 255–277). Te fragmenty książki wskazują na szerokie pola badawcze, które w wielu przypadkach wciąż są prawie nietknięte. W podsumowaniu zatytułowanym „Koniec epoki” autorka stawia śmiałą tezę, że reforma trydencka miała dalekosiężny wpływ na stan klasztorów żeńskich, ponieważ pozwoliła im przetrwać trudny okres rozbiorów, dziewiętnastowiecznych kasat i ograniczeń, i dotrzeć do odzyskania przez Polskę niepodległości (s. 285).

Drugą część pracy stanowi leksykon klasztorów żeńskich, w którym uwzględniono — uszeregowane według poszczególnych zgromadzeń — klasztory działające w omawianym okresie. W przypadku każdego klasztoru zaprezentowano krótką informację na temat jego dziejów, szczególnie w kontekście zachowanych źródeł. Dopelniają je zestawienia znanych obecnie archiwaliów, edycji źródłowych i opracowań. Istotne uzupełnienie tej części stanowią mapy, na których oddzielnie zaprezentowano sieć klasztorów każdego z omawianych zgromadzeń. Praca zawiera obszerną bibliografię, obejmującą źródła

archiwalne, edycje źródłowe i opracowania dotyczące prezentowanego tematu. Całość kończy streszczenie w języku angielskim, powtarzające główne tezy pracy.

Do bibliografii można by dodać opracowanie na temat mniszek dominikańskich¹. W uzupełnieniu prezentowanego przez autorkę zestawienia źródeł archiwalnych można wskazać jeszcze na akta dotyczące kasaty i nadzoru nad klasztorami, zgromadzone w zespole Kultusministerium, przechowywane w Geheime Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie². Znajdują się tam poszyty dotyczące brygidek w Gdańsku (nr 21), benedyktynek w Żarnowcu (nr 24), Grudziądzu (nr 46) i Toruniu (nr 51), norbertanek w Żukowie (nr 28), szarytek w Chełmnie (nr 40) i tworzenia ich domu centralnego w Pelplinie (nr 57).

Wielką wartość mają postulaty badawcze i wskazówki dotyczące możliwości dalszej kweryndy i bliższego wyjaśnienia wielu ważnych kwestii, zgłaszane przez autorkę w trakcie prezentacji kolejnych zagadnień. Przytoczmy tu najważniejsze z nich. Autorka podnosi problem zbadania — na podstawie źródeł pochodzących z archiwów biskupich, kapitulnych i miejskich — funkcjonowania w okresie nowożytnym wspólnot niezakonnych, zwłaszcza beginek (s. 132); bardziej generalna uwaga dotyczy zbadania praktycznego stosowania nowych reguł, wypracowanych po Soborze Trydenckim, w klasztorach istniejących od dawna. Szczęśliwie dysponujemy obszernym zbiorem źródeł (s. 227) do badania tej kwestii. Ważnym zagadnieniem jest również opracowanie całości problematyki duchowości zakonnej ukształtowanej w okresie potrydenckim (s. 233). Wiele jeszcze wysiłku należy poświęcić kwestii działalności oświatowej zakonów żeńskich (s. 264) i — w związku z tym — księgozbiorem klasztorным (s. 266). Badań wymaga także twórczość pisarska (s. 270) i działalność artystyczna (s. 274) zakonnic.

Bardzo ważnym dopełnieniem całości są indeksy: geograficzny i osobowy. Książka zaopatrzona została w liczne mapy, tabele, wykresy i fotografie, które dobrze ilustrują prezentowane zagadnienia. Należy podkreślić wielką wartość informacyjną przypisów rzeczowych i bibliografii. Publikacja prezentuje wysoki poziom edytorski, nadany całej serii przez Wydawnictwo KUL.

Z pewnością omawiana synteza stanie się punktem wyjścia do dalszych badań, a wiele z prezentowanych w niej ustaleń będzie zaczynem ożywionej dyskusji i pozwoli ukierunkować dalsze prace badawcze, które na wielu polach są dopiero zapoczątkowane.

Rafał Kubicki
Uniwersytet Gdański
Instytut Historii

¹ P. S t e f a n i a k, *Dzieje mniszek dominikańskich w krajach słowiańskich*, Kraków 2007.

² GStA PK, I. HA, Rep. 76 Kultusministerium, IV Sect. 3, Tit., Nr. XIII, nr 21, 24, 28, 40, 46, 51, 57.